

א.

אפתח ברשותכם במעשה שהיה כך היה: מעשה בש"י עגנון עליו השלום, שהוליך לחופה את בתו, אמונה, שתיבדל לחיים ארוכים וטובים; בדרך לבית החתנות נזדמנו אורחים הרבה, ובכללם שכנו, ליב יפה עליו השלום, סיפר, כי עודו חייב בו ביום ליסע לעצרת זכרון ונקצבו לו שמונה דקות בלבד, ומה ניתן לומר בשעה קטועה כליכך. אמרו לו: צא וראה, אמירת עשרת הדיברות לא היתה צריכה אפילו כדי כך. זקף ידו כלפי מעלה ואמר: הוא, כביכול, יכול. נענה ש"י עגנון ואמר: חייב אדם להתדבק במידת קונו ועל שאינו מדביקה – אינו לוקה, על שאינו טורח ומנסה להדביקה – לוקה. ואם לירד מן המשל של אנפין רברבין אל הנמשל של זעיר-אנפין, הרי נמשלו הוא ניסויי שכבר ניסיתיו בחייו של ש"י עגנון ואף במעמדו, להעמיד על בעיה מרכזית במערכת-סיפוריו, הלא היא בעיית דרכו לעיקר יכולתו, כפי שאותה דרך לתחנותיה ניתנת לפנינו בסיפור קצר, שיש בו כדי סיפור-מפתח, והוא סיפורו "ולא נכשל" ("אלו ואלו", עמ' רפ"ט-רצ"ה).

ב.

פתיחתו של הסיפור כסיומו – שבחה של הנאמנות למסורת אבות, שביטויה המובהק הוא בשמירה לנוסחה של תפילה, הננחל מדור-אבות לדור-בנים ובני-בנים, ותחילתו נעוצה בקדמותה של האומה לשנים-עשר שבטיה, שכל שבט ושבט שער לו משלו בשנים-עשר שערי התפילה, ונמצא המקיים נוסח-אבותיו מישב את העולמות, עולם של מעלה ועולם של מטה, והמשנה מנוסח-אבותיו מערבב את העולמות, עולם של מעלה ועולם של מטה, וערכובו עילה לריבוי המחלוקה בישראל ותשות כוחם לעילא ולתתא. אבל בין הפתיחה הקצרה לבין הסיום הקצר ממנה, הדורשים בשבחה של נאמנות, בא סיפור ארוך יותר שרוב מצעו חילופה והיפוכה של נאמנות, והסיפור טבוע בחותמה הברור של אבטוביוגרפיה, בחינת בדידי-הווא-עובדא. סיפור דברים זה כמותו כוידוי על חטא, ותחילתו תעיד: "סדר תפילה שמתפלל אני נשתנה מנוסח אבותי". וההמשך לא פירוט של שינוי הוא אלא פירוט של שינויים רדופים ורצופים, עד שצירוף-מינים מסתכם כדי מכסימום של שינויים שבאפשר, ואם להטריח את ההנחה שבפתיחת הסיפור, נאמר: כדי מכסימום של בלבול-השערים שפירושו הוא

מכסימום של הטלת אנדרלמוסיה למעלה ולמטה. איך הגיע לסתירה חמורה זו בין ההלכה שבלבו לבין המידה שבידו הוא ענין של הסבר מפורט, הנפרד להסבר כולל ולכמה וכמה הסברים מיוחדים. ההסבר הכולל: "טלטולים שניטלטלתי מתחילתי ועד עכשיו גרמו לכך", ללמדך שאילו לא זו מעיר-הולדתו וגידולו, לא היה עובר כאותה עבירה. אך מסקנה זו נסתרת משיטי הסיפור עצמו, שמתוכו אנו שומעים, כי תחילת העבירה בקטנותו ובעיר מולדתו גופה. בעצם, הוצרך להאמן לתחנתו הראשונה, הוא דרכו של אביו ונוסח תפילתו, והוא נוסח קלוזי של חסידים, נוסח ספרד, בעירו, אבל לימודו מביאו לבית המדרש הישן בה, שנוסח תפילתו נוסח אשכנז, המוחזק ככליל הלגיטימיות, שהרי נשמר כקדמותו לדיוק המטבע בלא תוספת תיבה ובלא מגרעתה. לאמור, בעודו נער ניצב לפני הברירה או ההכרעה בין נוסח שהיה מחויב בו לפי שהיה נוסח אביו, אף שקו-מסורתו לגופה ונוהגה בעיר קצר יותר, לבין נוסח, שלא היה מחויב בו לפי שאינו נוסח אביו, אף שקו-מסורתו לגופה ונוהגה בעיר ארוך יותר, וממילא מוסמך יותר.

ג.

קביעת העובדה הזאת חשובה לעצמה, קביעת חברתה חשובה ממנה, דהיינו שכשם שלא בירר ולא הכריע בראשית שיסועו בין נוסח לנוסח, כך לא בירר ולא הכריע בהמשך שיסועיו המרובים בין נוסחאות לנוסחאות, אלא הוא כנמשך להם, כשכל משיכה ומשיכה הסברה המיוחד בצדה. כי הנה היה הנער לעלם והלך לארץ-ישראל וראשית ישיבתו ביפו והשיסוע אינו בטל אלא מתכפל והולך – בעיר מולדתו התנווד בין שני נוסחים בלבד, נוסח הקלוזי, שיחוסו נראה מועט, ונוסח בית המדרש, שיחוסו נראה מרובה, והבדלם הבדל של היסטוריה, שכן בתולדתה של העיר נוסח ראשון כחדש-מקרוב בא ונוסח אחרון ותיק וקדום, והרי טיבה של מסורת נמדד בעיקרו לפי ותקה ולפי קדמותה, ואילו, ביפו, התנווד בין נוסחים מרובים יותר – מכאן בני-אשכנז, מהם מקיימים נוסח ספרד, אך אינו כשל הקלוזי שבעירו, אלא צעיר יותר, כתקנת הגר"א, והצד השוה, שניתן כביכול לממש בידים גילו של נוסח ונוסח, ולשון תקנה, אפילו הוא טוען לרסטברציה של ישן, טעם של צעירות בו; ומכאן אחינו יוצאי ספרד ותימן, המחולקים בנוסחיהם בינם לבין עצמם, והצד השוה שבהם שהם אחרים ושונים גם מנוסח של חסידים שבעירו של המספר וגם מנוסח חסידים שביפו, והוא, המספר עצמו, נודד מנוסח לנוסח וכל נדידה ונדידה הסברה המיוחד בצדה, והכלל העולה שהוא מתפלל בנוסחים הרבה.

לכאורה צפוי לו פורקן מערבוביו, הגורמים לערבובם של העולמות, שכן מקץ שש שנות ישיבתו בארצנו הוא גולה לאשכנז, מקום לידתו של הנוסח,

שכבר שמענו ודאותו הלגיטימית, אבל טלטולי המספר מגליל לגליל מעמידים אותו על פילוג שבין מנהג אשכנז ומנהג פולין והמחיצה כמותה כמחוזות הקודמות שבין נוסח לנוסח, כלומר לכאורה מחיצת המיתוס הרחוק, מחיצת השבטים ושעריהם, ובאמת היא מחיצת ההיסטוריה הקרובה ממנו, שמחיצת הגיאוגרפיה מסייעתה, כדברי המספר: "ונהר אלבא מפסיק ביניהם". והמספר אינו שם עצמו לא בורר ולא מכריע, אלא נודד מנוסח לנוסח, ונמשך לנוסח ונוסח, וביותר, כמובן, לנוסח של חסידים, שניטלטל לכאן אף הוא, זעיר שם זעיר שם, כאדם השמח במה שדבק בו בראשונה.

ד.

מעומס כמה וכמה נוסחי־תפילה שונים, הוא חוזר לארצנו ועתה הוא משתקע בירושלים, וייחול בלבו, כי יקיץ הקץ על שיסועיו בין נוסח לנוסח, כי מי כמותה מוסמכת להכריע מה לרחק ומה לקרב. והנה מתלאה – תחת אשר ירושלים תסייעו לקבוע את שערו שלו (ואף שהסיפור הזה אינו מזכיר, קוראו יודע מסיפורים אחרים, כי המספר שפר חלקו מרוב המתפללים, שאינם יודעים שבטם, כי הוא יודעו: שבט לוי) היא מרבה את מספר שנים־עשר השערים פי ארבעים, כי, כדברי המספר, ארבע מאות ושמנים בתי תפילה בה וכל אחד ואחד נוסחו שונה ואחר והוא, כדרכו בעיר מולדתו וביפו ובגלילות אשכנז, נע ונד גם עתה מנוסח לנוסח, שמנינם נתרבה ונתגוון הרבה, באופן שירושלים לא מכסימום של צמצום ואיחוד בידה אלא מכסימום של הרחב ופירוד בידה, ואם נזכור את לשון הפתיחה נאמר, כי ירושלים היא הגורמת לו למספר שמנהגו מטיל ערבוב מופלג בעולמות העליונים והתחתונים ולריבוי המחלוקת בישראל ולתשות כוחם לעילא ולתתא. עד היכן הדברים הגיעו, שלא נשתיירה לו למספר אלא נקודה זעירה אחת, שלא נשתנתה מנוסחו של אביו, ואף היא אינה מפליגה לרשות הרבים, אלא מצומצמה בספירה של ביתו ואלו שתיים תיבות של ברכת המזון: ולא נכשל, שהוא אומרן כדרך שאמרן אביו, אף שאין להן אפילו מינימום של לגיטימיות, שהרי לא נמצא להן לא סמך ולא זכר ברוב הסידורים.

ה.

ועתה, שראינו אותו נודד במופלג בין נוסח לנוסח, שלא ניצל לו מנוסחו, שהיא ירושה לו, אלא בדל־מלותיים, ראוי ליתן את הדעת להסבריו המיוחדים, סטיה סטיה והסברה. לענין סטייתו הראשונה בעיר הולדתו, ששינה נוסח קלוזו של חסידים בנוסח של בית המדרש הישן אנו שומעים: "אמרתי אפשר אני קטנן של תלמידים עומד ומשנה מן המנהג, צירפתי תפילתי לתפילתם והתפללתי כמנהג שלהם". כביכול דבר של עניוות הוא,

שקטן נוהג כלפי גדולים, צעיר כלפי זקנים, בן דור אחרון כלפי דורות ראשונים. לענין סטיותיו המאוחרות יותר ביפו אנו שומעים: "פעמים התפללתי אצל פרושים משום שמקדימין תפילתם ופעמים אצל חסידים משום שמאחרין תפילתם, וכדי שלא לפרוש מן הציבור הייתי מתפלל בכל מקום כפי נוסח שלו". כביכול עירוב של מעשיות ונימוס הוא; מעשיות – צרכה של השעה אם מוקדמת אם מאוחרת; נימוס העולה מצוה – איסור פרישה מן הציבור. ולא די בכך, שהרי הוא נמשך לנוסחם של ספרדים ותימנים ולענין משיכותיו אף נשמע: "והואיל ודרתי בשכונתם וזנהרתי בי שלא אקרא שכן רע, הייתי נכנס להתפלל פעמים רבות לבית כנסת זה ופעמים לבית כנסת זה, וכשבאתי להתפלל היו מושיטים לי סידור משלהם. נהגתי כבוד באכסניא והתפללתי כפי סדר תפילתם". כביכול שלושה טעמים נזווגו לו, ושלושתם בחינת נימוס העולה מצוה – הטעם האחד, ששכניו לא יכללו אותו בכלל אלא שאנו מבקשים, בתפילת שחרית, להנצל מהם (מעזי פנים ומעזות פנים, מאדם רע, מיצר רע ומחבר רע ומשכן רע ומפגע רע וכו'); הטעם שלאחריו היא הסידור שלא הוא נטלו אלא ניתן ולא היה רשאי לנהוג בו בחינת אי אפשי, והטעם האחרון היא האכסניא, הוא בית התפילה, שהוא חייב בכבודו.

ג.

הצד השווה שבתירוצים השונים שאין בכוחם לסתור את השינוי ונמצא המשנה בחינת חוטא ושונה וחוטא, ולפי שאינו חוזר בו, מתגנבת אל לבנו החששה, כי לא את חטאו הוא מספר לנו אלא את חפצו הוא מספר לנו, ומה שהוא מספר משל הוא שנמשלו הכרת הכוליות היהודית על דרך הכרת יחודיה, כשכל יחוד ויחוד מסתמל ביחודו של נוסח התפילה, ונמצאו קוראיו למדים, כיצד למד לחיות את מיני ההוויות של עמנו וכיצד קנה לעצמו את יכולת גילומה של הכוליות היהודית, שהיא מצע סיפוריו. לא שהפקיר את יחודו שלו, נחלת מחצבתו, אלא שצימצמה על נקודת-מוקד אחת, אינטימית ביותר, ומכוחה נמצא מקיים גאמנותו לנוסח אבותיו, וכאן בא סיפור בתוך סיפור, שתחילתו ערר על מנהגו וסופו צידוקו.

אולם עד שאנו פונים לאותו סיפור בתוך סיפור, המתרחש בשעה שהמספר קנה לו את מלוא ההתערות במיני הוויה יהודית, כדי קנין מלוא כוליותם, אנו חייבים בקושיה: האומנם מלוא התערות, האומנם מלוא כוליות, ותשובתנו אי אפשר לה תשובה של הן חלוט. כי אם, אמנם, שיטוטי של המספר בבתי התפילה באשכנז באו להקנות לו לגופו של הסיפור מלוא הכרה של מיני הוויה, כיצד גילו לו דרכי ראשונים והעלימו ממנו דרכי אחרונים, כפי שבאו על ביטויים בבתי התפילה של הריפורמה לסוגיה, באופן שהעדרם מעדיר פן בפניה של ההוויה, ששלימות הכרתה היא מעיקרה של

כוונת הסיפור ומספרו. והרי דיה קריאה בקבוצת סיפורים, וראש להם "עד הנה", כדי להעמידנו על גודל התערותו של המספר במה שהתרחש ביהדות-גרמניה מכוח משבריה-מבית, ואם כן הפסיחה הזאת היא כפסיחה-מדעת, והשאלה היא, אם היא פסיחה מרצונו של המספר או מכרחו של הסיפור. והתשובה היא: גם מרצונו של המספר, ביתר דיוק: מאפיו של האני המספר, הנראה או מתראה ירא ושלם; גם מכרחו של הסיפור, ביתר דיוק: מאפיו של הסיפור, הנראה או מתראה כמעגל שהארמוניה שבו, אם כממשות אם כהשליה, עשויה להשמר עם כל הניגודים, הנראים ניגודי-בית, ועלולה להתערער עם סתירה, הנראית-סתירת-חוץ. והרי כבר ראינו כפסיחה הזאת, ואף גדולה במופלג הימנה, שהתפרנסה גם מרצונו של המספר גם מכרחו של הסיפור – העלילה ב"הכנסת כלה", מתרחשת בימי השתערותה התוקפנית של ההשכלה, אבל חוץ להד קלוש, ואף הוא כדמות מהתלה תפלה, אין רישומה ניכר, משל לא היתה ולא נבראה, שאילו נתנה סימניה בסיפור כהיקפם וכשיעורם, ונתערערה מסגרת ההארמוניה עד היסוד בה.

ז.

אולם פסיחה לשם הצלת השלייתה של הארמוניה אין פירושה הכחדת מציאות, ואדרבה היא, המציאות, עושה את שלה, והעלמת שרשיה אין בה כדי העלמת פריה, אם טוב אם רע, וכבר הראה משולם טוכנר מה בין מהדורה קמאה של "הכנסת כלה", שהתעלמה משרשיה של ההשכלה לבין מהדורה בתראה שגילתה, ביתר דיוק: הוקיעה, את פירי פירותיה. והוא הדין בסיפור שלפנינו, שהעלים שרשה של ההשכלה באשכנז, על פולמוס ההיכל ועל מה שנצמח ממנו, אך גילה פירי-פירותיה, וגילה אותו באותו סיפור-בתוך-סיפור – הוא מעשה הריבה, נינה לאותם גדולי אשכנז, שומרי הלגיטימיות ומהימניה, שתורת ישראל נעשתה לה חכמת ישראל, והיא טרודה בדיוטתה התחתית, דיוטת הפולקלור, והיא היא הבאה עליו על המספר ומערערת, משמו של המדע, על שתים תיבות שהוא אדוק בהן ואין בידו להפריכה, עד שמזדמן לו איזה קונטרס של בענטשערל, ולאחר ששירטט שתי התיבות האלו בדיו אדומה הוא שולחו לאותה ריבה, והקונטרס מגיע לידיה בשעה שאמרה להינשא לנכרי ומשראתה שתים אותיות אלו חזרה בה ושבה לבית אביה ונישאה לבחור שאהבו זה את זה בקטנותם, וסופם באים לירושלים והמספר מברך שבע הברכות. לכאורה מעשה פליאה ובאמת משל הוא, שנמשלו הוית ישראל במערב, ולאורו של הנמשל דין להבין את סיומו של הסיפור שהוא כחזרה לפתיחתו: "כמה גדולים דברי חכמים שאמרו לעולם יהא אדם זהיר במנהג אבותיו. אם

בשביל שתי תיבות ניצלה נפש מישראל ועמדה ביהדותה, כמה נפשות מישראל ניצולות מן השמד ומן הכליון אילו היו כל ישראל זהירים במנהג אבותיהם". וכאן נבלטת הפואנטה של הסיפור – מנהג, שכל כולו אמירה של צמד תיבות (שאינו נמצא ברוב מהדורות הסיפורים שנקבעה בהם ברכת המזון אך נמצא בתפילת שחרית "אהבת עולם אהבתנו") והיא ירושה לו מאביו ולאביו מאבי אביו עד ראש שבטם, וסופו מציל מי שלא נחל לו לאותו מנהג לא מאביו ולא מאבי אביו עד ראש שבטו.

ואם נבקש לסכם את הדיאלקטיקה שבו, ניסוחה היבש כך הוא: המבקש להיות מספרם של ישראל, חייב לחיות את כל יחודיהם, כמלוא פתחו של אולם, כשם שהוא חייב לשמר לעצמו יחודו שלו, כמלוא פתחה של מחט, ודבריו פתח של ריווח והצלה לעמו. ואין לי אלא לבקש משומעי, שיואילו לחזור ולקרוא את הסיפור, שדברי חמסו קסמיהם, ואשמח אם אף דעתם תהא כדעתי.

[סיון תש"ל]